

НЕКИ ИЛЕГАЛНИ СТАНОВИ У БЕОГРАДУ ЗА ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ 1941 — 1944. ГОДИНЕ

Прошли су дани страшног бомбардовања Београда, немачке трупе су у граду. Многи су другови пали у немачко заробљеништво, а још више их се вратило кућама. Поново су обновљене партијске организације, почиње опет револуционарни рад, борба против окупатора, који је само краткотрајно прекинут бомбардовањем града и кратким ратовањем. Скоро сваког дана освићу нове пароле по зидовима и позивају на борбу против окупатора, пале се новине по улицама, горе окупаторска возила и камиони. У граду се поново обнавља живот. Већ је дигла главу и полако се организује Специјална полиција. У њој су бивши агенти Управе града, она је вешта и има искуства у дугогодишњој борби против КПЈ, њени агенти знају многе наше другове, а 22. јуни, дан напада Немачке на Совјетски Савез, знак је за отворену хајку и хапшење познатих комуниста. Била сам тада члан партијске организације у бившој Општој државној болници, чији је секретар била Саша Јаворина¹, тада медицинска сестра.

Пошто нисам била компромитована код полиције другови су ме ангажовали да као курир Покрајинског комитета партије путујем за тадашње округе Ваљево, Ужице и Чачак. Задатак ми је дао друг Ранковић. Путовало се тада и по неколико дана због порушених пруга и разорених путева, ишло се километрима у градским ципелама до везе којој је требало предати писмо. Партизански одреди су расли, а ускоро се појавила и Ужичка република. Упоредо са тим почео је терор у Београду. Први ухапшени другови убијени су већ 5. јула 1941. године. Затим је дошло стрељање у селу Скели код Обреновца. Моја се партиј-

ска организација у току лета 1941. растурила, скоро сви другови и другарице су отишли у одред. Била сам повучена на рад у технику Покрајинског комитета Србије. Техничар Покрајинског комитета био је Светислав Каначки², бивши шпански борац. После тешке провале од стране Специјалне полиције у марту 1942. године која је однела преко стотину прекаљених чланова београдске партијске организације, живела сам у кући у Цветковој улици бр. 15, код родитеља Павла Савића, професора универзитета, који је тада био у партизанима. Његова сестра Данка Савић³ радила је такође у техници Покрајинског комитета. Ми смо у њиховој кући у подруму ископали склониште у које се улазило кроз подрум, а чији је простор био у ствари изван куће, испод кућног темеља. Зграда у Цветковој 15 има високи партер од три собе и кухиње. Данка ме је представила као своју другарицу са факултета, избеглицу из Хрватске. Њен отац, стари Петар, није знао шта у ствари радимо у његовој кући, али је зато њена мајка Ана знала сасвим добро шта радимо, чиме се бавимо, зашто тако дуго остајемо у подруму и у свему нам је помагала.⁴ Данкин друг Здравко Ољача⁵, који је радио у фабрици „Микрон“, у непосредној близини наше куће, помагао нам је око изградње склоништа, које је било читаво соба и у којем се по потреби могло и становати. Илегални материјал, леци, прогласи Покрајинског комитета, *Билтен Врховног штаба, Историја СКП(б)*, који су штампани у Београду у партијској штампарији на Бањици, у нашем склоништу су препакивани и слати куририма за поједине окружне комитете партије и партизанске одреде. За слање

материјала смо употребљавали најчешће празне конзерве — тестером смо секли дно једне и узимали га као поклопац за другу. Стотине и хиљаде таквих конзерви са илегалним материјалом путовало је тада друмовима и возовима окупирани Србије до партијских организација у другим градовима, а нарочито до одреда.

Држале смо везу сваке недеље по једанпут са око 14 окружних комитета у Србији, а свакодневно са Месним комитетом Београда. Данка и ја смо ове састанке обављале на улици. Једна од нас је прва пролазила улицом у којој је састанак заказан. То сам била у почетку ја, јер ме нису познавали ни курири ни агенти, да видим да ли је улица слободна. То је била „извидница“. Кретале смо се највише по Чубури и Душановцу. Данка је предавала или узимала пошту или и једно и друго, а затим сам ја пошту за Покрајински комитет предавала другарици Брани Перовић⁶, која је служила као веза са Покрајинским комитетом. У кући Савићевих сам становала илегално, непријављена, са лажном легитимацијом на име Јелена Мијушковић, док је Данка, пошто је била некомпромитована, живела под својим правим именом. Друг Каначки нас је скоро свакодневно посећивао. Он је у ствари примао материјал из штампарије од другарице Миладе Рајтер⁷. Познато ми је да су једном приликом огромну количину илегалног материјала возили кроз Београд у великом орману на једним носачким колицима. Носач је био Каначки. У нашем склоништу имали смо гештетнер, па нам је Покрајински комитет једног дана послао први број листа *Глас*, органа народноослободилачког фронта Србије, који смо ту прекуцали и извукли на гештетнеру у неколико стотина примерака. Тако је први број *Гласа* штампан у нашем склоништу у кући Савићевих, у Цветковој улици бр. 15, у лето 1942. године, док је други и сви даљи бројеви, штампан у партијској штампарији на Бањици.

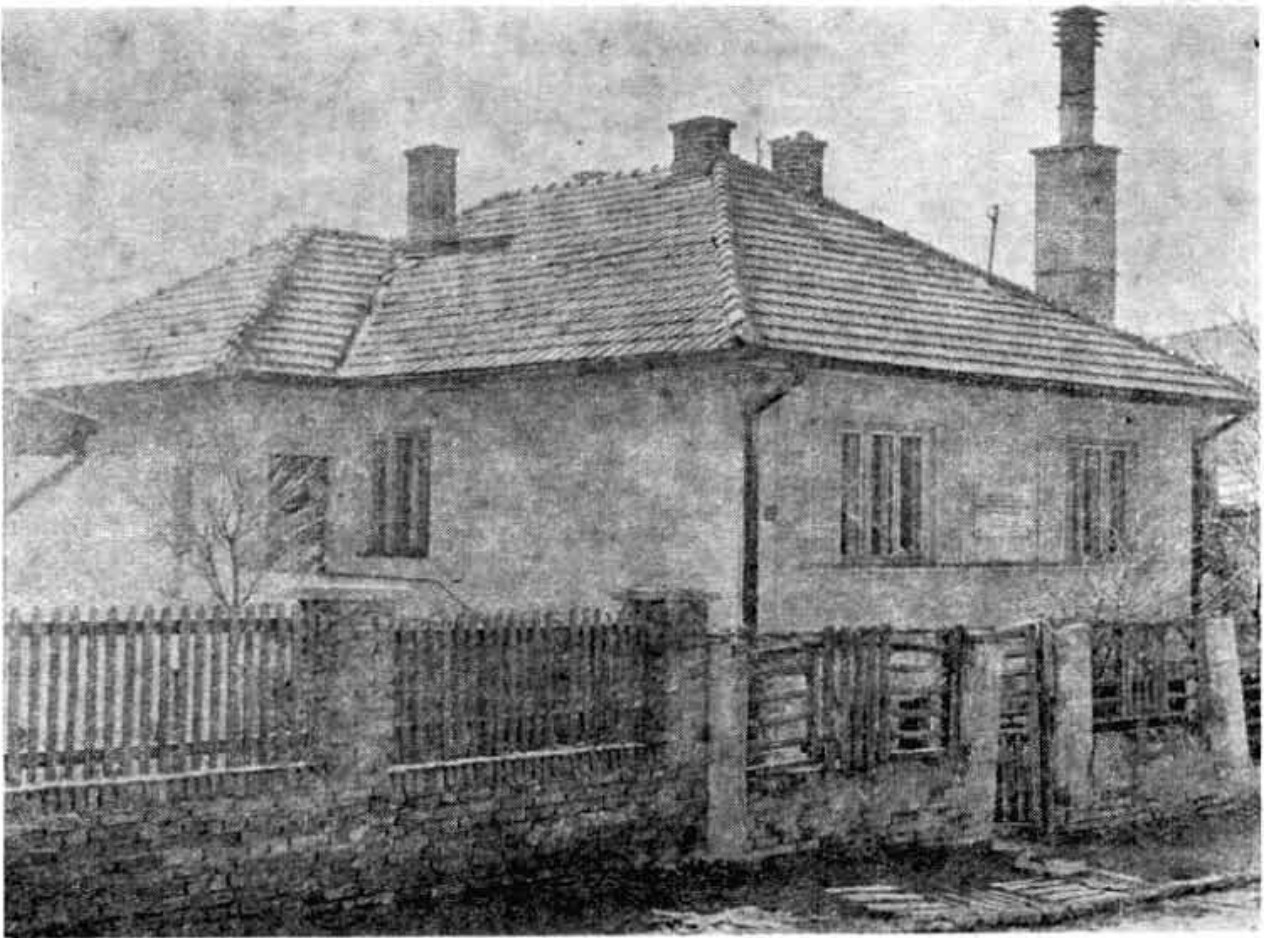
Ваза на прозору била је знак Каначком да је у кући све у реду и да може слободно ући. Каначки је био неуморан у измишљању начина како да

се материјал из штампарије преноси даље из Београда. Ускоро смо почели да га пакујемо у канте са коломашћу, које су имале дупло дно, затим у канте за гас, оклагије и сл.

Данкина мајка Ана била нам је помагач, бринула се о нама и набављала нам храну коју је тешко и скупо било набавити у окупираном Београду, разумевала је све што радимо а да јој ништа нисмо говорили, иако је знала да је опасно што радимо, да нас лако могу ухапсити и стрељати. Није никада ни једним гестом показала да се боји, већ је увек била ведра и прибрана.

Међутим, једне ноћи у септембру 1942. око 1 сат после поноћи, zazвонило је звоно на вратима. Данка ме је пробудила, хитно сам покупила све своје ствари и пошла са Данком у подрум где ме је Данка затворила у склониште. Уз пут смо се посаветовале шта да радимо с њом. Она је била сигурна да је то уобичајена полицијска рација, честа за време окупације, која тражи пријаве стана и личне карте, тако да се бринула да само мене, која ту илегално живим, склони. Међутим, ускоро ми је постало јасно, по бату корака веће групе људи око куће, да то није само обична рација, да је кућа опкољена и да траже неког од нас. Дошли су по Данку. Чула сам агенте како силазе у подрум и терају испред себе стару Ану Савић, мајку Данкину, говорећи: „Ако нађемо доле неког живог или мртвог, готова си!“ Стара Ана је стала тачно на место где се налазило поклопац од склоништа, и ја сам лепо видела како се земља одроњава са његових крајева. Ујутру рано сам изашла из склоништа и отишла да јавим друговима шта се десило. Нећу никад заборавити како се тада држала Данкина мајка. Знала је да ово хапшење значи исто што и смрт за њену ћерку, била је уплашена, дрхтала је, али није ни једном својом речју то показала. Ја сам била несрећна и очајна што сам била поштеђена, што сам беспомоћно гледала ову храбру жену а ништа јој нисам могла помоћи.

Сазнала сам касније да се Данка у Специјалној полицији одлично држала, ништа није признала, провела је дугих

Зграда у Цветковој улици бр. 15 у којој је штампан први број *Гласа*, органа Јединственог народноослободилачког фронта Србије

L'immeuble au № 15 de la rue Cvetkova où fut imprimé le premier numéro de *Glas*, organe du Front uni de libération de Serbie

седам месеци у логору на Бањици и стрељана с групом другарица у мају 1943. године. За собом је оставила много ручних радова рађених у логору и лутку која је имала њену властиту косу за своју малу сестричину.

На кући у Интернационалних бригада 73 данас стоји табла постављена после ослобођења Београда са текстом:

„Овде је за време фашистичке окупације живео и радио Покрајински комитет Комунистичке партије за Србију“.

Ова кућа у то време припадала је др Марку Анафу⁸. Његов млађи брат, лекар Солотмон, члан КПЈ, погинуо је већ 1941. године у околини Космаја. У овој кући становали су и састајали

се многи чланови Покрајинског комитета Србије, нарочито у времену од бомбардовања Београда до напада Немачке на СССР, када је почела масовна хајка на комунисте и све напредне људе у Београду. У тој кући сам често сретала друга Александра Ранковића, другарицу Спасенију Бабовић, Бору Стругара и друге.

У време кад је ухапшена Данка Савић, сетила сам се ове куће која је имала врло добра склоништа. Била је грађена тако да је осим стана од предсобља и собе у високом партеру имала и мансарду од две собице и WC-ом. Знала сам да се Марко Анаф као Јеврејин крије у овој кући и да је још увек

тамо. Још у току 1942. године ова је кућа служила за склањање многих наших другова. На мансарди куће која је била изграђена од дуплих зидова, могло се преко отвора који се налазио у WC-у ући у шупљину зидова где је човек могао у доста угодном положају боравити неко време за случај нужде. Када је јануара 1942. године другарица Иванка Мучачевић⁹ ослобођена са Гинеколошке клинике где се управо породила као затвореница, довели смо је у ову кућу. Побегла је из болнице заједно са дететом сутрадан после порођаја. Баш тих дана су ми другови из Покрајинског комитета јавили да треба да примим једног старијег друга и да га сместим у исти стан. Увече, по мразу, на Јужном булевару, довели су ми друга у кожном капуту кога раније никад нисам видела. Био је то др Иван Рибар. Чим је ступио на нашу мансарду Иванка га је познала и нехотице се изрекла. У то време у Београду је баш почела мартовска провала. Друг Мирослав Букумировић¹⁰ после једног окршаја с полицијом на улици, успео је да се отргне агенту и да побегне остављајући у агентовим рукама свој зимски капут и делић свог малог прста, којег му је агент у гушању одгризао. Знао је од раније да се може склонити у Марковој кући и дошао је тамо. Тако се десило да су три илегалца, које је на све стране тражио Гестапо и Специјална полиција, живела на Котеж Ненмару скоро пуна три месеца пре него што је сваки од њих пошао својим путем. Интересантно је било да су на доњем спрату живели станари који полицији нису били сумњиви: Славка, жена др Анафа, која је суседима тврдила да јој је муж у заробљеништву, њена сестра Нада, чиновница у банци и још једна њена другарица. Осим Славке оне уопште нису знале ко живи на мансарди. Само су наслућивале да је можда ту још др Анаф, веома магловито да ту постоји и неко тајно склониште, али појма нису имале како се у њега улази. Мене су познавале од пре рата, али су због осталих комшија пристале да ме зову Јела. Нису знале да сам врло често, скоро свакодневно, у њиховој кући, јер је постојао један улаз, споредан,

на који сам обично улазила. Друговима које сам поменула била сам једина веза са светом и осталим друговима, јер се због своје компромитованости нису смели без потребе кретати улицама. Један по један сви су ови другови напустили своје склониште у бившој улици Краљевића Томислава, сада Интернационалних бригада, и отишли у партизане, а др Анаф је и даље остао тамо. У септембру 1942. године после Данкиног хапшења прешла сам у овај стан. Др Анаф нам је спремно давао склониште и могла сам несметано наставити свој посао. Додуше нисам више могла да препакивам онолику количину материјала као у кући Савићевих, али се веза с окружним комитетима, партизанским одредима у Србији и веза са Месним комитетом Београда успешно обављала.

Ноћне рације, пуцање у току ноћи, рани полицијски час, биле су ствари са којима смо се саживели. Пошто сам на мансарди сада, поред др Анафа и његове мајке, која се такође крила, живела само ја, чинило нам се да је стан прилично безбедан. Ја сам обично излазила око 10 часова пре подне, а враћала сам се тек пред вече, тако да никад нисам више пута дневно улазила и излазила из стана. Станари из доњег стана су претпостављали да можда и ја спавам горе, али ме никад ништа нису питали. Једне ноћи седели смо на мансарди иза дебелих завеса, нисмо били легли иако је била прошла поноћ, јер се Славка, жена др Анафа, те вечери вратила са пута по Србији где је отишла да набави неке намирнице. Чули смо како лако клизи неки аутомобил нашом мирном улицом. Аутомобил се зауставио и ми скоро истог момента чусмо звоњење на капији и прескакање ограде која није била висока. Један за другим попели смо се на таван пузећи на трбуху, сместили се у шупљину око прозора, заправо висили у њему, јер нам ноге нису додиривале под. По договору Славка је остала на мансарди. У року од неколико секунди агенти су у нашим собицама, претражују сваки кутак, затим чујемо како један од њих тера Славку да се пење на таван: „Твоја ле-

Зграда у Улици интернационалних бригада бр. 73 у којој су одржаване седнице Покрајинског комитета КПЈ за Србију пре рата и у току рата

L'Immeuble au № 73 de la rue des Brigades internationales où avaient lieu les réunions du Comité régional du PCY pour la Serbie avant et au cours de la guerre.

Ба, моја заштита. Ако неког нађемо бацнићу бомбу у кућу". Чујемо гласове на тавану, јер нас дели мала дрвена преграда, са пуно пукотина, тако да светло од агентове лампе прелази у неколико махова преко наших лица. Бојимо се да ће стара јаче уздахнути, зајечати или се на неки начин одати. Срећом таван изгледа тако бедно и прљаво, а наша дрвена преграда, која је изгледала као део зида, толико мала и танка да се тешко могло поверовати да би се човек могао кроз њу провући. То је напетост стање трајало свега неколико секунди. Касније нам је Славка рекла да су тражили Марка. Тако је још један стан постао неупотребљив.

Судбина овог стана је интересантна. И почетком 1943. године, кад сам остала без стана, ја сам се поново вратила у ову гостољубиву кућу на кратко време, али сам донела неколико питомих зечева и они су се на тераси наше ман-

сарде множили и много касније кад сам већ одавно била у партизанима. Не где у пролеће 1944. полиција и Гестапо су изгледа били обавештени да се у тој кући сигурно неко крије и да кућа има склониште. Др Анаф и његова мајка ушли су у склониште, али су агенти ухапсили све станаре доњег спрата и докторову жену, а два агента су се стално уселила у стан у партеру. Пошто су зечеви живели на мансарди никакав покрет др Анафа и његове мајке није им био сумњив. Како нису могли пронаћи склониште кућа је бушена на више места, нађени су и шупљи зидови, али полиција није имала довољно стрпљења да их избуши све до краја тако да није нашла др Анафа и његову мајку. Они су се скоро два месеца хранили отпацима од шљива које су агенти остављали за зечева. На тај начин су се снабдевали и водом. Тек после шест месеци, скоро пред само ослобођење Бео-

Зграда у Гарибалдијевој улици бр. 4 у којој је радио Покрајински комитет КПЈ за Србију у току 1942—1944.

L'immeuble au № 4 de la rue Garibaldi où travaillait le Comité régional de Serbie du PCY au cours de 1942—1944

града, усудили су се да напусте своје склониште у зиду и да изађу из собе.

У Гарибалдијевој бр. 4 у Београду, неколико дана пред рат, становао је са својом женом Анђом Стева Стевановић¹¹ родом из Алексинца, техничар у бившем Министарству грађевина. Стеван је симпатизер, а Анђа има сестру Веру комунисту која се већ налази у партизанским одредима. Желе да и они помогну покрет. Стављају на располагање Покрајинском комитету своју кућу. Кућа је мала, повучена у башту, налази се у једном низу малих вила за становање. Сви их знају као добре људе, пред полицијом нису били компромитовани. Стева даје идеју да се у јединој соби у стану направи склониште. Да се у ту собу угради камин који би се покретао по шинама, а који је био употребљив за

ложење у току зиме. Испод овог камина Стева је ископао склониште у које су се могла склонити два, а по потреби и три човека. Израђују нацрте и тачне мере за шине и гвоздену плочу на којој би стајао камин. Све је ово по Стевиним нацртима израдио друг Вучко Ивковић који је тада такође радио у техници Покрајинског комитета. Крајем децембра 1942. било је готово једно од најсигурнијих склоништа у Београду. Било је одређено да служи као резерва ако неко од чланова Централног комитета буде долазио у Београд. Друг Благоје Нешковић је повремено боравио у њему. Кад је дошао у Београд у мају 1943. године друг Петар Стамболић је становао у овој кући, где је био омогућен несметани рад. Тек у току 1942. године добили смо једну слику друга Тита. Као

одличан цртач Стева је слику увећао, израдио тушем и стајала је окачена на зиду нашег склоништа. То је била једна од првих слика друга Тита која је стигла до нас, на којој је друг Тито сликан у полупрофилу, са кашњем од торбице преко груди.

Анђа је била неуморна у пажњи и љубави према нама. Посебно се херојски држала кад је чула вест да јој је једина сестра Вера Винтерхалтер убијена у Босни од стране четника. Кад је друг Стамболић, који је у тој кући лежао рањен и оперисан од последица рана у Босни, поново отишао у партизане, овог пута у Србију, стан је предао Каначком који до тада није знао за овај стан. Неколико месеци касније, пред

само ослобођење Београда, ухапшен је Каначки и још неки другови. Ко је од њих провалио Немцима и полицији стан, нисам никада сазнала. Анђа и Стева су због сталног бомбардовања Београда више времена проводили у Кијеву поред Београда него у својој кући на Лекином брду. Једне ноћи у јулу месецу агенти Специјалне полиције су опколили кућу, развалили склониште бомбом, ухапсили и после кратког времена стрељали Анђу и Стеву¹². Сутрадан је министар, председник издајничке окупаторске владе у Београду, Милан Недић, дошао да лично види шта су комунисти и њихови симпатизери имали пред носом Специјалне полиције и Гестапоа.

НАПОМЕНЕ

¹ Саша Јаворина је народни херој. Сада председник синдиката здравствених радника Југославије.

² Светислав Каначки, борац интернационалних бригада у Шпанији, иначе металски радник, дошао је у Југославију непосредно уочи рата.

³ Данка (Слободанка) Савић, службеник, била је од пре рата члан КПЈ, радила као активиста у Савезу банкарских и трговачких чиновника. Од почетка окупације радила у техници Покрајинског комитета комунистичке партије за Србију. Ухапшена септембра 1942. Одлично се држала. Стрељана маја 1943. на Бањици.

⁴ Ана Савић, мајка Данкина, умрла је у Београду.

⁵ Здравко Ољача, техничар, био је за време рата запослен у „Микрону“. После рата директор једног војног индустријског предузећа.

⁶ Брана Перовић, члан КПЈ од пре рата, радила је у техници Централног комитета КПЈ од 1940. године. У току окупације до одаласка у партизане маја 1943. радила исти посао. Сада је машински инжењер, запослена у Институту „Борис Кидрич“ у Винчи.

⁷ Милада Рајтер, члан је КПЈ од пре рата. Зуботехничар по занимању. Радила у техници Централног комитета од ослобођења. Одржавала везе са друговима из партијске штампарије Бањички венац 12.

⁸ Др Марко Анаф, лекар, симпатизер КПЈ од пре рата давао је склониште у својој кући Краљевића Томислава 73 (сада Интернационалних бригада) многим друговима члановима Партије које је гонила Специјална полиција и Гестапо и многим члановима партијских руководства, у току 1941. године.

Сада је доцент на Медицинском факултету у Београду.

⁹ Иванка Мучевић, студент медицине, члан КПЈ од пре рата. После окупације била је једно време у партијској организацији Опште државне болнице. Отишла у одред око Ваљева, где је заробљена са санитарским материјалом који је преносила. Доведена у Београд и због порођаја премештена на Гинеколошку клинику Опште државне болнице. Уз помоћ Др Олге Дедијер ослобођена другог дана после порођаја од једне групе италијанаца и доведена у Анафову кућу у Интернационалних бригада 73.

¹⁰ Мирослав Букумировић, студент, члан КПЈ од пре рата, после окупације секретар једног Рејонског комитета у Београду. Обухваћен мартовском провалом 1942. године, крије се једно време у кући М. Анафа, а затим маја 1942. године одлази у Рашку где пада у руке полицији. Враћен је у Београд где је сутрадан, за време саслушања, извршио самоубиство. Скочио је кроз прозор IV спрата Управе града.

¹¹ Стева Стевановић, симпатизер КПЈ, техничар, ради у Министарству грађевина више година пре рата. Његова жена Анђа је власник куће у Гарибалдијевој бр. 4. У својој кући имао је склониште где су радили и живели неки другови чланови ЦК КПЈ. Ухапшен од Специјалне полиције јула 1944. године и стрељан ускоро, непознато где. У логору на Бањици није боравио.

¹² Анђа Стевановић, симпатизер КПЈ, жена Стевина, ухапшена заједно са Стевом јула 1944. и стрељана у Маринковој бари 7. септембра 1944. (то је била последња група за стрељање). Боравила у Управи града и у Бушиној улици пре стрељања.

QUELQUES APPARTEMENTS CLANDESTINS A BELGRADE
PENDANT L'OCCUPATION DE 1941 A 1944

S. MORIĆ PETROVIĆ

Dans la rue Cvetkova No 15, dans la maison des parents de Pavle Savić, professeur de l'Université, un abri fut construit en 1941 dans la cave de cet immeuble. Cet abri servait de dépôt de matériel clandestin tel que: tracts, proclamations du Comité régional, *Bulletin de l'Etat-major, histoire du PC des bolchéviques* et autres. Ce matériel était ensuite mis dans des paquets et envoyé par des courriers sur le territoire libre. La soeur de Pavle Savić, Danka, était un des courriers. Elle apportait et emportait le courrier et le matériel clandestin. Encore à cette époque l'ennemi ne savait pas qu'elle appartenait au mouvement. Sa mère Anna, fut également preuve de dévouement. Elle assurait la nourriture pour tous ceux qui y venaient clandestinement. Lorsque en septembre 1942, la Police spéciale fit l'interruption dans la maison pour arrêter Danka, sa mère sauva tous ceux qui se trouvaient alors cachés dans l'abri. Danka fut emmenée au camp de Banjica où elle fut fusillée en mai 1943. Mais l'abri ne fut pas découvert.

Dans la rue Kraljevića Tomislava No 73, actuellement rue Internacionalnih Brigada,

au cours de l'année 1941, fut installé le Comité Régional de Serbie dans la maison du docteur Marko Anaf. Dans cette maison avaient lieu des réunions différentes et s'abritaient temporairement des militants qui étaient de passage dans la ville. Cet abri fut aménagé dans la mansarde de l'immeuble. Lorsque un soir la police y arriva, tous ceux qui s'y trouvaient se cachèrent dans le grenier, derrière une cloison, dans la cavité qui était aménagée dans le mur. Ce abri ne fut non plus découvert. Le docteur Anaf et sa mère se cachaient là jusqu'à la fin de la guerre.

Dans la rue Garibaldi No 4, dans une petite maison au rez-dechaussée qui se trouvait au fond du jardin et dont le propriétaire était Stevan Stevanović, technicien, existait également un abri. Dans la chambre, sous la cheminée, un abri était habilement aménagé dès l'année 1942. C'est là que se cachaient Blagoje Nesković et plus tard Petar Stambolić. En été 1944 cet abri fut découvert. Ses propriétaires, S. Stevanović et sa femme Andja furent arrêtés et aussitôt fusillés.